

Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar

E. Attila AYTEKİN*

A. Giriş

1858'DE ÇIKARILAN Arazi Kanunnamesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat döneminin en tartışmalı gelişmelerinden biridir. Modern kanun tekniğine göre yazılan kanun, imparatorlukta ki coğrafi ve kavramsal olarak kapsamlı ilk arazi kanunudur. Kanunname, bu özellikleriyle tarihçilerin ve diğer sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiştir. Arazi Kanunnamesi'nin nedenleri, sonuçları, Osmanlı devletinin kanunu yayımlamaktaki niyetleri, hükümlerinin hangi toplumsal gruplara hizmet ettiği, özel mülkiyeti resmen tanıyıp tanımadığı veya özel mülkiyete önyak olup olmadığı gibi konular yoğun biçimde tartışılmıştır.

Bu yazının amacı bu önemli hukukî metni değil, o metnin üzerine yapılmış olan incelemeleri değerlendirmektir. Bunu yaparken, araştırmacıların kanunun amaçları ve sonuçları üzerine söylediklerini ayrı ayrı ele alacağım. Aynı biçimde, literatürün geri kalanından şu veya bu nedenle farklı bir yere konmasını gerekli gördüğüm çalışmaları da alternatif yaklaşımlar başlığı altında ayrı olarak tartışacağım. Belirli nedenlerden dolayı tek tek ele alınmalarında fayda gördüğüm çalışmaları da ayrı olarak değerlendireceğim. Daha sonra mevcut literatürün sorunlarını maddeler halinde özetleyeceğim. Son olarak da, gelecekte kanunname üzerine yapılan araştırma ve değerlendirmelerde nelerin göz önünde bulundurulması gerektiğine dair bir kaç noktanın altını çizeceğim.

* SUNY Binghamton Tarih Bölümü doktora öğrencisi ve ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü araştırma görevlisi.

B. Barkan'ın Yaklaşımı

Arazi Kanunnamesi'ne dair ilk kapsamlı inceleme Ömer Lütfi Barkan'dan gelmiştir.¹ Barkan, bu uzun makalesinde hem kanunnamenin genel özellikleri ve yaklaşımını değerlendirir, hem de kanunun kayda değer maddelerini tek tek tartışır. Barkan, Tanzimat'ın bir halk hareketi veya devrimci bir hareket olmadığını altını çizerek başladığı incelemesinin son bölümünde de, "bu kanuna enerjik ve inkılapçı bir ruh addedilemez, kanun esasen var olan hükümleri ten-sik etmiştir" görüşünü savunur.² Fakat buradan Barkan'ın kanunu tamamen muhafazakar bir düzenleme, arazi hukuku açısından verili durumu korumaya yönelik bir çaba olarak gördüğü sonucu çıkarılmamalıdır. Burada önemli olan şudur: Kanun "klasik dönem"de ortaya konan mevcut arazi hukuku hükümlerini mi yoksa XVI. yüzyıldan 1858'e kadar gelişen ve evrilen hukukî normları mı kanunlaştırmıştır? Barkan ikinci görüşe daha yakındır. Ona göre Osmanlı arazi hukukunun Kanuni devrinde kemale erdiğini söylemek mümkün değildir. Arazi hukuku o zamandan 1858'e bir evrim geçirerek gelmiştir. Barkan'a göre, kanun metnini hazırlayan komisyonun mazbatasında da yapılan işin eski hükümleri yeni tabirlerle yazmak değil, yeni bir arazi hukuku devrinin kanun kitabını yapmak olduğu açıkça görülür.³

Barkan ayrıca, Osmanlı arazi hukukunun 1858 kanunnamesinden sonra da gelişmeye devam ettiğinin altını çizer ve bu evrimin yönü konusunda da belirli notlar düşer. Örneğin miri arazi üzerindeki miras hakkı olan hakk-ı intikal, bu süreçte gitgide daha çok mülk arazideki miras hakkına yaklaşmıştır. Arazi Kanunnamesi ise miri ve mülk ayırımını sürdürmekle birlikte miri hukuka ilişkin hükümleri mülk hukukuna iyice yaklaştırmıştır.⁴ Bu, örfi hukukun aleyhine ve şer'î hukukun lehine bir gelişmedir. Barkan, hem 1858 öncesi dönemin arazi hukukuna, hem de kanunnameye göre miri toprak sisteminde köylünün haklarının tam mülkiyet haklarından farklı olduğunu belirtse de, fiili durumda bu hakların köylünün toprağın sahibiymiş gibi hareket etmesini engellemediğini de söyler. Devletin miri toprakların sahibi ve köylünün kiracı olması durumunun hukukî bir kurgu olduğunun altını çizer.⁵ Yine aynı bağlamda, Barkan'a

1 Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gözlem Yay., 1980, s. 291-375. İlk olarak şurada yayımlanmıştır: *Tanzimat I*, İstanbul: MEB Yayınları, 1940. Burada yaptığım taramanın kanunname üzerine yazılan tüm eserleri kapsadığı iddiasında değilim. Belirli nedenlerden dolayı ele almadığım önemli çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Ebu'l-ula Mardin'in eserleri, özellikle *Toprak Hukuku Dersleri* adlı çalışması böyledir. Ancak yazıda tercihim genel olarak hukukî çalışmalardan değil kanunnameyi tarihsel bir bakış açısıyla ele alan çalışmalardan yana kullandım.

2 Barkan, "1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", s. 374.

3 A.g.m., s. 333.

4 A.g.m., s. 337.

5 A.g.m., s. 297.

göre, tapu bedelini bir tür kira saymak zor olduğu gibi, devletle toprağın kullanan fiili üreticiler arasında gerçekleştiği varsayılan kiralama işlemi de, toprağı bir kullanıcıdan öbürüne devredilmesi demek olan tefviz işlemine kıyasla hukuken daha zayıftır.⁶

Barkan, kanunnamenin kapsamının genişliğinin altını çizse de, metnin eksik bıraktığı yerleri de vurgulamaktan geri durmaz. Bu eksiklerden biri de kanunun çiftliklerden ayrıntılı olarak bahsetmemesidir. Metin, çiftliklere kısa biçimde değinmekte, ancak "Osmanlı memleketlerinde oldukça geniş bir saha işgal" eden bu tür arazilerdeki köylü-toprak sahibi ilişkileri konusunda sessiz kalmaktadır.⁷ Bu sessizlik aşağıda göreceğimiz üzere hiç de önemsiz değildir.

Barkan'ın kanunname üzerine kimi görüşleri, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'yla dahil olduğu bir tartışma bağlamında daha iyi görülebilir. Velidedeoğlu, 1940 yılında *Tanzimat I* adlı kitapta yayımlanan çalışmasında, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne de değinir.⁸ Hem Tanzimat öncesi kanunlaştırma hareketlerini, hem de Tanzimat döneminde çıkarılan önemli kanunları analiz eden yazının sekiz sayfası da kanunnameye ayrılmıştır. Barkan, bir yıl sonra yayımlanan bir makalesinde Velidedeoğlu'nun bu çalışmasını eleştirir.⁹ İkisinin üç konuda görüş ayrılığı vardır. Velidedeoğlu, kanunnameye Batı kanunları ve ideolojisinin hiç etkisi olmadığı görüşünü savunurken; Barkan, yukarıda da değinilen, miri araziye mülk araziye yaklaştıran kimi hükümlerin, Batılı "liberalizm cereyanları"ndan etkilenmiş olduğunu savunur.¹⁰ İkinci olarak, Velidedeoğlu kanunnamenin köylülere ormandan tarla açma hakkını tanıyan hükümlerinin kanunda yer almasını eleştirirken, Barkan "bu maddeden ormanların gelişigüzel tahribinin teşvik edildiği manası çıkarılamaz" diyerek yine kanunnameyi savunur.¹¹

Bu tartışmadaki daha da önemli bir nokta, kanunnameye mülk araziye dair hükümlerin yer almamasının bir eksiklik sayılıp sayılmayacağıdır. Velidedeoğlu'na göre arazi kanunu adını taşıyan bir kanunun, tüm arazi hukukunu kanunlaştırmaması önemli bir eksikliklerdir.¹² Barkan bu görüşe karşı çıkar. Ona göre mülk topraklara dair hükümler zaten fıkıh kitaplarında tesbit edilmiştir ve miri araziye dair hukuku düzenleme iddiası taşıyan Arazi Kanunnamesi'nde

6 A.g.m., s. 304-305.

7 A.g.m., s. 367-370.

8 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1940, s. 139-209.

9 Ömer Lütfi Barkan, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. VII, sy. 2-3, s. 700-717.

10 A.g.m., s. 712.

11 A.g.m., s. 713.

12 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Gene Tanzimata Dair", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. VII, sy. 4, s. 1068.

yer almaları şart değildir.¹³ Velidedeoğlu-Barkan tartışması, bu noktada kanunnamenin çok önemli bir vechesine işaret etse de, meselenin esasını teğet geçer. Barkan bu noktayı açıklarken, mülk toprakların zaten başka yerlerde düzenlenmiş olduğuna göndermek yapmak yerine, Arazi Kanunnamesi'nin miri toprakları mülk topraklara yaklaştırmış olduğu yolundaki kendi tesbiti üzerinden gitse, kanımca meselenin esasını oluşturan noktaya daha çok yaklaşılmış olurdu. Eğer kanunname, Barkan'ın dediği gibi miri topraklara dair hükümleri mülk arazilere dair hükümlere pek çok açıdan ve belirgin biçimde yaklaştırmışsa, yani ikisi arasındaki ayrımı bulanıklaştırmışsa, kanunnamede mülk arazinin düzenlenmemiş olmasını yine bu mülk arazi miri arazi ayrımı üzerinde açıklamak ne kadar anlamlıdır?

Barkan ve Velidedeoğlu arasında yaşanan bu tartışma, kanunnameye dair sorulması gereken bazı kritik soruları gözler önüne sermiştir. Barkan'ın "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi" adlı makalesi de, konuyla ilgili ilk kapsamlı tarihsel incelemelerden biri olması, Osmanlı arazi hukukuna yaklaşımı ve altını çizdiği belirli noktalar nedeniyle çok önemli bir çalışmadır. Ne var ki, aşağıda görülebileceği gibi aradan geçen zaman diliminde verilen pek çok eser, Barkan'ın bu eski tarihli çalışmasını maalesef kayda değer biçimde aşamamıştır. Barkan'ın 1940'lı yıllarda ortaya koyduğu pek çok soru, hala yanıtlarını beklemektedir.

C. Kanunname'nin Amaçlarına İlişkin Değerlendirmeler

Bu bölümde, Arazi Kanunnamesi'ne değinen bazı çalışmalar üzerine bir tarama yapacağım. Bu taramanın odak noktasıysa araştırmacıların kanunun hazırlanma amaçlarına ilişkin yaklaşım ve değerlendirmeleri olacak.

Doreen Warriner, ilk kez 1948'de yayımlanan bir çalışmada kanunnameye değinir. Aslen, çağdaş Ortadoğu'daki toprağa sahip olma yapılarını araştıran bu çalışmasında Warriner, bu yapıların kökenlerini ararken sık sık kanunu tartışır. Warriner burada, kanunun ana amacının her bir toprak parçasını vergilendirmek olduğunu ileri sürer.¹⁴ Bunu yapmak içinse tüm toprakların sahipliğinin belirlenmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti ayrıca, devletle küçük toprak sahibi arasına araçların girmesini önlemek, yani aşiret reislerine karşı köylülerin toprak sahibi olmasını sağlamak da istiyordu. Ona göre devlet, topraktan maksimum geliri elde edebilmek için çok sayıda küçük üreticinin üzerinde yer alan güçlü bir merkezî hükümet yaratmayı hedefliyordu.¹⁵ İşte bu kanunu da, hem

¹³ Barkan, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet", s. 712.

¹⁴ Doreen Warriner, *Land and Poverty in the Middle East*, Londra ve New York: Royal Institute of International Affairs, 1948.

¹⁵ A.g.e., s. 17.

her bir toprak parçasının sahipliğini kesinleştirerek, hem de araçların gücünü kırarak bunu sağlama yönünde bir çaba olarak görmek gerekir.

Gabriel Baer de, Mısır üzerine kimi çalışmalarında 1858 kanunnamesine değinmiştir. Bir makalesindeyse, Hidiv Said döneminde ve yine 1858'de çıkarılan Mısır Arazi Kanunu'yla Osmanlı kanununu doğrudan doğruya kıyaslar.¹⁶ Kanunların arka planı için öncelikle o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Mısır'ın ekonomik ve siyasi durumlarını inceler. Baer'in bu bağlamda gördüğü farklar şöyle özetlenebilir. Tanzimat döneminde, Osmanlı'da, iç ve dış gerginlikler bir reform yapılmasını son derece güçleştirirken, Mısır'da sorunlar bu derece ciddi değildi. Mısır'da, Nil sayesinde iletişim ve ulaşım daha kolayken, Osmanlı İmparatorluğu'nda sorunluydu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu pek çok farklı gruptan oluşmaktaydı. Mısır'da, Mehmet Ali Paşa'nın reformları kısa sürede başarılı olmuş ve durumu yeni reformlara uygun hale getirmişken, Osmanlı'nın reformları hem çok ağır ilerlemiş, hem de direnişle karşılaştığından sık sık yarıda kalmıştı. Bu nedenlerden dolayı, Mısır'ı yönetenler için yeni, modern bir özel mülkiyet sistemi getirmek çok daha kolaydı.¹⁷ Mısır'da devlet topraklar üzerinde zaten tatmin edici bir kontrole sahip olduğu ve Mehmet Ali'nin tekellerinin kaldırılmasından sonra hızla gelişmeye başlayan tarımsal özel girişim, toprakla ilgili işlemlerin kolaylaşması ihtiyacını doğurduğu için Mısır kanununun birinci hedefi, toprak sahiplerinin haklarını genişletmek ve mülkiyet haklarını güvenli kılmaktı.¹⁸ Baer'in Osmanlı kanunu için çizdiği resimse çok farklıdır:

Osmanlı İmparatorluğu'nda feodalizmin kalıntıları hala ayakta idi, devlet zayıftı ve (...) toprakları üzerindeki hakları yerel güçler tarafından hala sorgulanıyordu. Bu nedenle, Osmanlı kanunu, temel olarak miri toprakları elinde bulunduranlara yönelik ciddi kısıtlamalar getirerek ve onların sahip oldukları (...) tüm hakları tam olarak ve ayrıntılarıyla sıralayarak devletin bu haklarını konsolide etmeyi amaçlamaktaydı.¹⁹

Baer'in, Osmanlı kanununu çeşitli yönlerden tehdit altında olan verili durumu korumaya yönelik muhafazakar bir çaba olarak gördüğü açıktır. Yani Mısır'ın arazi kanunu eskiye göre pek çok değişiklik getiren ve toprak kullanımını modernleştirerek tarımsal gelişmenin önünü açmayı gaye edinen bir girişimken; Osmanlı kanunnamesi, Osmanlı Devleti'nin bir nevi savunma hamlesi

16 Gabriel Baer, "The Development of Private Ownership of Land", *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago: University of Chicago, 1969, s. 62-78. İlk olarak "The Evolution of Private Landownership in Egypt and the Fertile Crescent" adıyla Charles Issawi, (der.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago: Chicago University Press, 1966, s.80-90'da yayımlanmıştır.

17 A.g.m., s. 62-65.

18 A.g.m., s. 68.

19 A.g.m., 67.

olarak görülebilir. Bu kıyas, aslında Baer'in daha genel kuramsal perspektifinin de ipuçlarını ortaya koyar. Baer, meseleye modernleşme sorunsalı içerisinde bakmakta ve Mısır'ın bu alanda kat ettiği modernleşmenin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun -ve özellikle de "Verimli Hilal" in- kaydedemediği modernleşmenin nedenlerini aramaktadır. Bu da Baer'in Arazi Kanunnamesi'ne bakışını önemli biçimde -ve kanımca olumsuz olarak- etkilemektedir.

Denise Jorgens, Baer'den yaklaşık otuz beş yıl sonra, Mısır ve Osmanlı arazi kanunlarını karşılaştırmıştır. Jorgens'in meseleye bakışı daha başından itibaren Baer'inkinden çok farklıdır. O, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görür ve iki kanunu bu açıdan ele alır. Mısır'da XIX. yüzyılda gerçekleşen toprak kontrolüne dair reformların Osmanlı'nın genel toprak sistemi prensipleriyle uyumlu olduğunu ileri sürer.²⁰ Yani Baer'in Mısır'ı bağımsız bir coğrafi birim gibi değerlendirmesine de, Mısır kanununun özel mülkiyet haklarını genişletmeye çalıştığı tezine de karşı çıkar. Fakat bizim için asıl önemli olan, iş Osmanlı kanunnamesine geldiğinde neler söylediğidir:

[Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin] çıkarılmasından önce, Osmanlı merkezî hükümeti toprağa ve topraktan gelen gelirlere ilişkin haklarını korumak için bir dizi reform gerçekleştirmişti. 1274/1858 Osmanlı Arazi kanunnamesi daha önceki bu yasal düzenlemeleri toprak sahipliği üzerine tek bir kapsamlı yasa içinde derledi. Kanunname pek çok açıdan, tarım arazilerinin devlet sahipliğinde olmasını devam ettirmeye ve aynı zamanda da fiili üreticilerin toprak üzerindeki haklarını kuvvetlendirmeye çalışan klasik Osmanlı arazi sisteminin bir devamı niteliğindedir.²¹

Jorgens'i bu kaniya iten, kanunun pek çok hükmünün önceki yüzyıllara, hatta XV. yüzyıla kadar giden Osmanlı kanunnamelerinden alındığına inanmasıdır. Dahası, hem bu eski kanunnamelerde, hem de 1858 düzenlemesinde tarımsal toprakların devlet sahipliğinde olması ilkesi korunmuştur. Öyleyse Jorgens 1858 kanununu tam bir devamlılık fikri içinde değerlendirmektedir. Tabii akla şu soru gelmektedir: Peki o zaman, bu kanuna neden ihtiyaç duyuldu? Buna iki biçimde yanıt verilebilir: Ya devletin toprak üzerindeki kontrolü ciddi biçimde azalmamıştı ve kanunnamenin amacı derleme ve modernize etmektir -ki bu aşağıda görüleceği gibi Haim Gerber'in konumudur- ya da devlet gitgide kontrolünden çıkmaya başlayan arazi ve arazi gelirlerini kontrol altına almak amacıyla, mevcut bir eğilimi durdurmak için bir kanuna ihtiyaç duymuştu. Jorgens, bu alternatiflerin ikisini de açıkça benimsemez. Bir yandan XV. yüzyıla giden bir devamlılıktan söz ederek birinci fikre yakınlığını sergilerken bir yandan

²⁰ Denise Jorgens, "A Comparative Examination of the Provisions of the Ottoman Land Code and Khedive Said's Law of 1858", Roger Owen, (der.), *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge: Harvard University Press, 2000, s. 94.

²¹ A.g.m., s. 95.

da kanunnamenin amacı “devletin sahip olduğu toprakların (...) sıkı merkezî bürokratik kontrolünü sağlamak”²² diyerek ikinci konuma doğru yaklaşmaktadır. Ne var ki Jorgens'in yaklaşımındaki temel sorun bu değildir. Makalesinde asıl sorunlu olan nokta, Osmanlı arazi hukukunu *biçimci* bir çerçeveden ele almasıdır. Bu tür bir yaklaşımın dezavantajlarını aşağıda tartışacağım.

Eugene Rogan ise, imparatorluğun daha sonra modern Ürdün devletini oluşturacak bölgelerini incelediği kitabında kanunnameye de yer verir.²³ Aşağıda göreceğimiz gibi, kitabın, kanunun uygulanışını tartıştığı kısımlardaki yaklaşımı olumlu ve dengelidir. Ne var ki, Rogan'ın kanunun arka planına ilişkin açıklaması devletin iktisadî ihtiyaçları ekseninde kurulmuştur. İmparatorluğun içinde bulunduğu iktisadî darboğaz toprak rejiminin rasyonelleştirilmesini gerektirmiş ve kanun da vergi gelirlerini arttırmak için arazi kontrolünü bürokratikleştirerek bunu yapmayı amaçlamıştır.²⁴ Yani yeni toprak rejiminin birincil hedefi, tüm ekilebilir arazileri vergilendirmektir.²⁵

Bu tarihçilerin aksine, Haim Gerber, kanunnamenin amacının devletin tarımsal araziler ve gelirler üzerinde, yerel güçlerce gaspedilmekte olan haklarını geri almak olduğu tezine şiddetle karşı çıkar: Ona göre, imparatorluğun toprak kontrolü biçimlerinde XVI. yüzyıldan bu yana kayda değer bir değişme olmamıştır. Miri toprakların gitgide mülke çevrilmesi gibi bir durum da söz konusu değildir. Gerber'e göre bu hatalı tez, modern devlet arazisi nosyonuyla Osmanlı'daki miri arazinin karıştırılmasından kaynaklanmış olabilir. Her halukarda kanunname, “sadece ve sadece, tarımsal meselelere dair klasik XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı kanunlarının bazı küçük değişikliklerle yeniden çıkarılmasından ibarettir.”²⁶ Gerber, aradaki zaman diliminde bazı “küçük değişimler” olduğunu kabul eder. Örneğin çiftlik kavramının metne girmesi bir yeniliktir ve değişiminin belirtisi olabilir.²⁷ Ama Gerber, bu değişikliklerin gözlenen devamlılığın yanında önemsiz olduğunun altını çizmekten geri durmaz. Buradaki temel sorun şudur: Bu teori, her şey az çok aynıysa kanunnameye neden ihtiyaç duyulduğunu açıklayamaz. Tabii ki arazi hukukundaki değişmeden çok devamlılığı vurgulayan Gerber için bu önemli bir soru olmayabilir. Yine de, ortada bir ger-

22 A.g.m., s. 108.

23 Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

24 A.g.m., s. 82.

25 A.g.m., s. 83.

26 Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, CO ve Londra: Lynne Rienner and Mansell, 1987, s. 68-79.

27 A.g.e., s. 69-71. Gerber'in, kanunnamenin “çiftlik”ten bahsetmesini önemli görüp bir yenilik olarak anarken, Barkan'ın yukarıda tartıştığım makalesinde, metnin çiftliklerden ve oradaki ilişkilerden bahsetmemesinden hayıflanması ilginçtir. Bu durum, iki tarihçinin kanunnameye ve XVI. ve XIX. yüzyıllar arasındaki döneme bakış açılarındaki farklılığı yansıtır.

çek vardır ve kanunnamenin neden ortaya çıktığının ve neden o tarihte hazırlandığının açıklanması gereklidir. XIX. yüzyıl ortasına kadar hem coğrafi, hem de kavramsal olarak kısmî düzenlemelerle yetinen Osmanlı devleti neden bu derece kapsamlı, iyi düzenlenmiş ve modern kanun tekniğine uygun bir hukukî metin hazırlama gereğini hissetmiştir? Bu noktaya Gerber'in cevabı şöyledir: "(...) kanunname bazı hukukî yenilikler içeriyordu. Öyle görünüyor ki bunlar, toprakla ilişkili herhangi bir gruba hizmet etmeyip; sadece tüm bu toprak kontrolü meselesini düzenli hale getirmekte ve modernleştirmekteydi."²⁸ Görüldüğü gibi Gerber, kanunnamenin Osmanlı Devleti'nin toprak sistemini düzenleme ve modernize etme ihtiyacından kaynaklandığını iddia eder. Ne var ki bu cevap da yeterli değildir. Zira, Osmanlı devletinin bu ihtiyacı neden hissettiği sorusu hala orta yerde durmaktadır. Gerber ne düşünürse düşünsün, "modern" her şeyi açıklayan sihirli bir kelime değildir. Gerber'in yaklaşımındaki bir diğer sorun, bizi, Osmanlı İmparatorluğu'nda tam üç yüz elli yıllık bir süre içerisinde arazi kullanımıyla ilgili pek az şeyin değiştiğine inandırmaya çalışmasıdır. Bu iddianın kökleri, "Doğu" toplumunun durağanlığıyla ilgili oryantalist önyargılarda bulunabilir ve bu bakış açısının sorunları ortaya kondukça gitgide daha da az inandırıcı hale gelmektedir.

D. Kanunnamenin Sonuçlarına İlişkin Değerlendirmeler

Literatürde 1858 Arazi Kanunname'nin amaçları ve nedenlerinden çok sonuçlarının tartışılmış olduğunu söylemek mümkündür. Kanunnamenin tarımsal arazilere sahip olma yapılarını ve onları kullanma biçimlerini değiştirip değiştirmedikleri sorusu da bu tartışmanın bir parçasıdır. Bu bağlamda en çok sorulan soru, kanunnamenin köylü sahipliğini güçlendirerek köylülerin ve devletin mi, yoksa geniş arazilerin kontrolünü ele almalarını sağlayarak büyük toprak sahiplerinin mi işine yaradığıdır. Örneğin Çağlar Keyder, kanunnamenin toprakla ilgili ilişkileri değiştirmekte etkisiz olduğunu savunur. Keyder'in buradaki amacı, küçük toprak sahipliğinin imparatorluğun mevcut olduğu süre boyunca hakim olduğunu, büyük toprak sahipliği olgusununsa marjinal kaldığını savunmaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrol ettiği topraklar, kapitalistleşme ve çevreselleşme süreçleri sırasında dahi, dünyanın pek çok başka bölgesinde görülen, toprak sahiplerinin kontrolündeki büyük üretim birimlerinin oluşumundan azade kalmıştır. Keyder'e göre, Osmanlı arazi hukukunun gelişimi de bu duruma tanıklık eder. Bir başka deyişle, kanunname de Osmanlı tarımsal yapısındaki mevcut durumu değiştirmemiştir. Bu kanun, toprakta alım satılır mülkiyeti tanımış, ancak, gerek devlet ve köylüler arasındaki sözleşmenin dayanıklılığı ve gerekse merkezi bürokrasinin bağımsız köylülüğün korun-

²⁸ A.g.m., s. 72.

ması yönündeki misyonundan vazgeçmemesi yüzünden, kanunnameden sonra dahi köylülerin özel mülkiyeti kabul etmeleri epeyi uzun sürmüştür.²⁹ “Verimli Hilal” diye adlandırılan bölge için konuşan Warriner de, kanunnamenin etkisiz kaldığını savunur: “[Arazi] kaydının askerlik hizmeti çağrısı için bir başlangıç ya da vergilendirme amaçlı olduğundan korkan köylüler, arazilerini ya aşiret reisinin ya da askerliğe ehil olmayan bir aile bireyinin üzerine yaparak işlemleri etkisiz kıldılar.”³⁰

Albertine Jwaideh, konuya Irak'ta Osmanlı yönetiminin başından sonuna kadar süren, Osmanlı hukuku ve yerel hukuk ve gelenek arasındaki gerilim ve çatışma açısından bakar. Ona göre 1858 kanunnamesi bir iki istisna dışında yerel toprak kullanımı biçimleriyle bir uzlaşma aramaması nedeniyle bu durumu sürdürmüştür:

Osmanlı'nın Aşağı Irak'taki yerli toprak kullanımı sistemini kanunlaştırma ya da onunla yaşayabilir bir uzlaşma aramayı reddetmesinin yasal, iktisadî ve toplumsal sonuçları olmuştur. Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ni başarısızlığa mahkum etmiş ve Osmanlı'nın son dönemlerinde aynı topraklarda iki çatışan ve uyumsuz toprak sisteminin var olmasına ve (...) yol açmıştır.³¹

Rogan pek çok açıdan bunun tam tersi görüşler ileri sürer. Kanunnamenin temel özelliği esnekliği ve bir bölgeden diğerine uygulama farklılıkları göstermeye elverişli olmasıdır. Örneğin kolektif mülkiyetin yaygın olduğu bölgelerde bireysel tapu, ortak arazinin bir parçası olarak tanımlanmış, bu da uygulamada ortak mülkiyet sisteminin devamına imkan vermiştir.³² Bedevi kabilelerine de, kanunun hükümleri, teşvik ve baskılardan oluşan bir kombinezonla kabul ettirilmiştir. Daha yoksul kabileler ortak mülkiyete doğru evrilirken, daha zengin ve güçlü kabilelerin reisleri büyük arazileri ele geçirmişlerdir.³³ Yani kanunnamenin ne tek biçimli bir uygulamasından, ne de homojen sonuçlarından söz edilemez. Ayrıca Rogan, köylülerin kayıt altına alınma korkusu nedeniyle topraklarını aşiret reisleri ya da kentli eşraf adına kaydettirdiği yönündeki ve Warriner'in da katıldığı yorumun, en azından bu bölgelerde bir temelinin bulunmadığını iddia eder.

Öte yandan, kanunnamenin hangi toplumsal gruba hizmet ettiği sorusunun cevabını arayan bazı araştırmacılar, sonucun toprak sahibi eşrafın lehine

29 Çağlar Keyder, “Giriş: Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, (eds.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

30 Doreen Warriner, *Land and Poverty in the Middle East*, s. 76.

31 Albertine Jwaideh, “Aspect of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq during the Late Ottoman Times”, Tarif Khalidi, (der.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beirut: American University of Beirut, 1984, s. 343.

32 Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*, s. 84.

33 A.g.m., s. 88.

olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mesela Abdul-Kerim Rafeq “Suriye” için şöyle yazmaktadır:

1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi, toprak sahiplerinin kontrol ettikleri toprakların bireysel sahipliğini kendilerine vererek onların elini daha da güçlendirdi. Kanunun iktisadî, toplumsal ve siyasal hedefleri vardı. Neticedeyse, büyük ölçüde toprağı uzaktan kontrol eden toprak sahiplerinden oluşan bir eşraf sınıfının hem devlet, hem de köylülere karşı gücünü sağlamlaştırmasını sağlayarak onların işine yaradı.³⁴

Irak hakkındaki anıtsal eserinde Hanna Batatu da kanunnameye değinir. Şeyhlerin aşiretler üzerindeki egemenlikleri; XIX. yüzyıla kadar büyük ölçüde etkin biçimde sürerken, XIX. yüzyılda çeşitli yönlerden baskı altına girer. Şeyh hakimiyetini etkileyen faktörlerden biri de kanunnamedir. Burada Osmanlı hükümetinin amacı; şeyhlerin gücünü ciddi biçimde azaltmaktır. Bunun yöntemi de aşiret üyeleri arasından çok sayıda küçük toprak sahibi yaratmaktır.³⁵ Ne var ki kanunun sonuçları paradoksal olur. Bir bakımdan, hem kanunname, hem de diğer Osmanlı uygulamaları aşiret sistemini bozar ve şeyhlerin siyasî ve askerî gücünde ciddi bir zayıflamayı doğurur. Ama öte yandan alt düzeydeki aşiret üyeleri, daha önceden üzerinde hakları olan aşiretin ortak toprakları üzerindeki haklarını kaybederler ve toprak üzerinde kiracı durumuna düşerler.³⁶ Bu toprakları genellikle şeyhler, kendi adlarına kaydettirirler. Yani şeyhlerin siyasî ve askerî gücü azalırken, iktisadî güçleri ve bu gücü daha da arttırma kapasiteleri artar.³⁷

Haim Gerber, kanunun etkilerini imparatorluğun neredeyse tüm bölgeleri için tartışan az sayıdaki tarihçiden biridir. Gerber, kanunnamenin, farkı bölgelerde kayda değer derecede farklı sonuçlara yol açtığını söyler. Örneğin Irak'ta kanun çıktığında aşiret toprakları çoğunlukta olduğundan bireysel arazi kaydı mümkün olmamıştır. Bazen aşiret reisleri, bazen de şehir kökenli girişimciler büyük arazileri kendi adlarına kaydettirmişlerdir. Suriye'deyse büyük toprak sahipliği 1858 öncesinde de yaygın olduğundan kanun muhtemelen onlara hukukî bir güç vermiştir. Hem Filistin'de, hem de Anadolu'daysa gelişme yönü bir-

34 Abdul-Karim Rafeq, “Land Tenure Problems and Their Social Impact in Syria around the Middle of the Nineteenth Century”, Tarif Khalidi, (der.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, s. 390. Beshara Doumani de, Nablus bölgesi için benzer bir şey söylemektedir. Burada kanunname büyük toprak sahipliğini teşvik edici etki yapmıştır. Bunun nedenleri ise, toprağın ticari piyasa koşullarına sahip olmasını sağlayacak maddi alt yapının kanun çıkmadan çok önce var olması ve tüccarların hakim olduğu bir kentsel sınıfın kanunnameyi kendi lehlerine olacak şekilde kullanmasıdır. Bkz.: Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus*, Berkeley: University of California Press, 1995, s. 159.

35 Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton: Princeton University Press, 1978, s. 75

36 A.g.m., s. 75.

37 A.g.m., s. 77-78.

birine benzer. Kanun buralarda büyük toprak sahipliğini körüklemiştir. Fakat ona göre bu, köylülerin topraklarını ele geçirerek değil, daha önce kullanılmayan arazileri devletten satın olarak olmuştur.³⁸ Onun modelinde, toprak sahipleri, bir köyün topraklarını ele geçirmekten çok, kullanılmayan arazilerde çiftlikler kurmuş ve ücretli işçi çalıştırmışlardır. Eski yerleşim alanlarında küçük toprak sahipliği hakim biçim olmayı sürdürmüştür.³⁹ Makul gibi gözüken bu açıklamanın şu zaafı vardır: Gerber, toprak sahiplerinin ücretli işçileri nereden bulduğunu sormaz. Bu işçiler mülksüzleşme, göçler, tarımda teknolojik gelişme ya da nüfus artışı yoluyla ortaya çıkabilirlerdi. Gerber ilk olasılığı reddeder, diğerlerine değinmez.

E. Devlet ve Özel Mülkiyet: İslamoğlu'nun Makalesi

Yakın bir tarihte, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin kayda değer bir analizini tarihçi Huri İslamoğlu yaptı.⁴⁰ Onun bu makalesi, kanunnameyi sağlam bir kuramsal çerçeve içerisinde tartışma yönünde ciddi bir çaba olarak görülebilir. Bu özelliğiyle de burada ayrıntılı olarak ele alınması uygun olacaktır.

İslamoğlu'nun makalesi iki kısma ayrılabilir: İlk kısımda kavramsal tartışma ve mevcut çalışmaların eleştirisi yer alırken, ikinci kısımda kanunnamenin analizi yer almaktadır. İslamoğlu mevcut literatürü eleştirirken toprakta özel mülkiyetin ortaya çıkmasını ticaretin büyümesiyle açıklayan yaklaşımları, mülkiyet ilişkisini toplumdaki iktidar ilişkileri ağından soyutlayan ve mülkiyeti bir kişiyle bir nesne arasındaki bir ilişki olarak gören liberal bakış açısını, devlet-toplum ayrımını benimseyen ve ikisini de üstyapının bir parçası olarak gören Marksist görüşleri ve konuyu İslam hukuku terimleri içerisinde tartışan çalışmalarını eleştirir. Mülkiyete dair genel tezleri ise şöyle özetlenebilir:

1. Mülkiyet hakkının tanımlanması ve özel olarak da mülkiyet hukuku, toplumsal aktörlerin birbirleriyle karşı karşıya geldiği mücadele ve müzakereler alanlarıdır.
2. Özel mülkiyet haklarının oluşturulmasının müsebbibi, büyük ölçüde, XIX. yüzyılda gelişen modern, merkezî devletin pratikleridir. Bu haklar, merkezî devletlerin toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerini sıraya koyması, sınıflandırması ve tanımlamasına tekabül eder.
3. Arazi kanunnamesinin -kayıt, tapu senedi verilmesi, kira sözleşmeleri vb. gibi- belirli pratikleri, -miri olmayan- diğer arazilere yayması, bunların

38 Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, s. 82.

39 A.g.m., s. 86.

40 Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", Roger Owen, (der.), *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge: Harvard University Press, 2000, s. 3-61.

da devlet kontrolüne tabi olması ve çıkarları eski mülkiyet kategorileriyle belirlenmiş olan grupların kimliklerinin silinmesi anlamına gelir.

İslamoğlu'nun yeni mülkiyet rejiminin ortaya çıkışını, yeni bir devlet tipinin ortaya çıkışıyla ilişkilendirmesine katılmamak mümkün değildir. Ancak sorun şudur ki, bu ilişkilendirme bu yeni devlet biçiminin ortaya çıkışını açıklamaya yönelik bir çabayla kolkola yürümektedir. Yani İslamoğlu; modern, merkezî devleti verili kabul etmektedir. Buradaki itiraz, yazarın makalesinde kullandığı her kavramı ayrıntılı biçimde izah etmesi gerektiği anlamına gelmez. Sorun, İslamoğlu'nun devleti 'kullanış' biçiminde yatar. İslamoğlu, bizzat açıklanmaya ihtiyaç duyan bir görüngü olan modern devleti, yeni mülkiyet ilişkilerinin ortaya çıkışını anlamak için bir bağımsız değişken olarak kullanarak yaygın ve ciddi bir metodolojik hatayı yeniden üretir. Bu hata, İslamoğlu'nun mülkiyetin farklı aktörler arasında bir çatışma alanı olduğu şeklindeki haklı tespitini de dayanaksız bırakmaktadır. Zira onun modelinde bu çatışma/çekişme bağımsız ve rasyonel bir aktör olan devlet ile diğer aktörler arasında vuku bulur. Bu makale genel olarak, toplumsal değişmeyi anlamada Osmanlı devletin merkezi rolüne inanan mevcut akademik konsensüsün ne derece güçlü olduğunu da göstermektedir. Belirli perspektiflerin teorik bir eleştirisini sunan, devleti bağımsız bir aktör olarak görmeyi reddeden çeşitli kaynaklar kullanan ve hatta devlet-merkezli bir yaklaşımı açıkça reddeden İslamoğlu, nihayetinde Osmanlı literatüründeki hakim paradigmayı aşamaz. Analizi, devleti en önemli nedensel aktör olarak tarihsel araştırmanın merkezine yerleştirir.⁴¹

F. Hukuk ve Mülkiyet: Kenanoğlu'nun Tezi

2002 yılında Mustafa Macit Kenanoğlu, Ankara Üniversitesi'nde "1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerine Etkileri

41 Martha Mundy, İslamoğlu'nun derlediği 2004 tarihli bir kitaptaki makalesinde, bu devletler arası rekabet kuramını ve devletin mülkiyeti oluşturduğu tezini benimser. Aslında Mundy'nin burada daha da ileri gittiği söylenebilir. Zira mülkiyetin kurulması sorununu devlet değil, idare [*administration*] düzeyinde tartışır. Böylece Mundy, sorunu nihayetinde teknik bir boyuta indirgemiş olur. Ayrıca Mundy'nin yaptığı mülkiyet taşıyıcıları olarak tüzel kişilerin ciddiye alınması çağrısı da sorunludur: "Mülkiyet ilişkilerine taraf olan kişiler sadece o somut elle tutulabilir ilişkilere, özellikle de tarımdaki üretim ilişkilerine taraf olan bireyler değil, devlet organlarının tüzel kişileridir [*personae*] de. Bugün toplumsal mülkiyet ilişkilerinin merkezinde olan ve yasal yaratılar olarak asla basitçe somut insanî aktöre indirgenemeyecek olan bu [tüzel kişiler] tam da oldukları gibi tanınmalıdır." Bkz.: Martha Mundy, "The State of Property: Late Ottoman Southern Syria, the *Kaza* of 'Ajlun (1875-1918)", Huri İslamoğlu, (der.), *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, Londra and New York: I. B. Tauris, 2004, s. 215. Mundy, bu tezini mülkiyet olgusuna yönelik antropolojik yaklaşımlarla eleştirel bir diyalog içerisinde geliştirmiştir. Bu açıdan çağrısı haklı olabilir. Ama öte yandan, bu çağrıyla yaparken Osmanlı tarihyazımını büyük ölçüde gözardı etmektedir. Mevcut literatürde hukukî kurguları olgu, yasal kategorileri de gerçek insanlar düzeyinde değerlendiren pek çok çalışma varken Mundy'nin çağrısının Osmanlı çalışmalarına ne derece katkı yapacağı şüphelidir.

(1858-1876)" isimli doktora tezini tamamladı. Konumuz üzerine yapılan az sayıdaki kapsamlı ve ayrıntılı çalışmadan biri olduğu için bu tezi nispeten ayrıntılı olarak tartışmak uygun olacaktır.

Kenanoğlu, tezinde pek çok tarihçiyi kanunnameye yaklaşımlarından dolayı eleştirmektedir. Örneğin ona göre Stephanos Yerasimos, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık gibi tarihçilerin kanuna yönelttiği eleştiriler kanunun uygulanmadığı izlenimini yaratmaktadır. Oysa ki kanun son derece ciddi biçimde uygulanmıştır.⁴² Kenanoğlu kanun hükümlerinin "çok teknik" biçimde uygulandığına ilişkin de çeşitli örnekler verir.⁴³

Fakat burada bizim için daha önemli olan, başka iddiaları ve eleştirileri de vardır. En çok karşı çıktığı iddialardan biri, Barkan'ın savunduğu ve Halil Cin'in daha açık biçimde işlediği,⁴⁴ kanunnameyle birlikte miri arazinin mülke, bu topraklar üzerindeki tasarruf hakkının da özel mülkiyete yaklaştığı iddiasıdır. Kenanoğlu'na göre bu iddiaların nedeni kanunun hukukî yapısının anlaşılma-mış olmasıdır. Kanun, bireylerin mülkiyet hakkını tanımamıştır. Toprakların mülkiyetini kesin olarak devlete vermiş ve ancak köylünün tasarruf hakkını ve bu hakkın kullanılma usulünü düzenlemiştir. Devletin mutasarrıflara tapu adıyla bir belge vermesinin, bugünkü anlamıyla mülkiyet hakkıyla ilgisi yoktur.⁴⁵ Ayrıca bazı tarihçilerin, kanunla birlikte toprak sahiplerinin devletten ucuz fiyatlarla epeyi toprak satın aldıkları ve köylülerin kullandıkları toprakları ele geçirdikleri biçimindeki savları da Kenanoğlu'na göre aynı noktadan kaynaklanmaktadır. "Burada devletten satın alma, mülkiyeti satın alma değil, tasarruf hakkını satın almadır. Yoksa toprağın mülkiyeti yine devlete aittir."⁴⁶

Görüldüğü gibi Kenanoğlu, mülk topraklar-miri topraklar ve mülkiyet-tasarruf hakları arasındaki ayrıma büyük önem vermekte, Arazi Kanunnamesi'nin de bu temel üzerine kurulduğunu düşünmektedir. Kanuna yöneltilen eleştirilerden birini de bu minvalde yanıtlar. Barkan'ın kanunun büyük çiftlik sahipleriyle kiracılar/ortakçılar arasındaki ilişkiyi düzenlemediğini söylediğini yukarıda görmüştük. Stephanos Yerasimos da aslında benzer bir eleştiri getirmektedir. Kenanoğlu'ysa buna özel hukuk - kamu hukuku ayrımı temelinde yanıt verir. Kanunname özel hukuk alanını değil, kamu hukukunu ilgilendiren miri toprak kullanımını düzenler. Ortakçılık, kiracılık gibi ilişkilerse özel hukuk alanına ilişkin olduklarından doğal olarak kanun metninin dışında kalmışlardır.⁴⁷

42 Mustafa M. Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerine Etkileri (1858-1876)", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002, s. 182 ve 234.

43 Örneğin bkz.: A.g.t., s. 261.

44 Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, 2. Baskı, Konya: Selçuk Üniversitesi, 1987.

45 Mustafa M. Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi", s. 180.

46 A.g.t., s. 184.

47 A.g.m., s. 118-119.

Kenanoğlu'nun yaklaşımı pek çok noktadan eleştirilebilir. Ama burada daha anlamlı olan metodolojik bir değerlendirme olacaktır. Elbette her hukukî metnin iyice analiz edilip, her kelimesinin anlaşılması gerekir. Ama metinlerde öngörülenin gerçeklikte de cereyan ettiğini varsaymak hatalıdır. Bu varsayım, aynı zamanda kanun metnilerindeki hukukî kurguların tespit edilip değerlendirilmesine de izin vermez. Aslında Kenanoğlu'nun yaklaşımı, hukukî kurguların toplumsal gerçekliğe birebir tekabül ettiğini varsayan bir hukuk nosyonunun bir örneğidir. Örneğin, onun için miri topraklarla mülk topraklar arasındaki ayrım mutlak bir ayrımdır. Hukuktaki bu ayrımın toplumsal ilişkilerde de belirleyici olduğunu kabul ettiği için de, bu ayrımın ötesini, yani belirli bir toprak parçasıyla bir toplumsal failin hangi somut biçimlerde ilişkilendiği meselesini göz önüne almaz. Bir toprağı kim işlemektedir? Artık ürünün ne kadarını fiili üreticiler, ne kadarını merkezî devlet ve ne kadarını başka kişi ve gruplar almaktadır? Artık ürüne hangi yollarla el konulmaktadır? Toplumsal failer arasındaki bu ilişkiye, başka hangi ilişki ve yapılar müdahil olmaktadır? Bir toprak parçasına neyin nasıl ekileceği kararını kim vermektedir? Toprak parçası rahatça alınıp satılabilmekte, borca karşılık rehin verilebilmekte ve bunun gibi diğer ticari işlemlerin konusu olabilmekte midir? Diğer bir deyişle tarımsal arazi meta haline gelmiş midir? Bir toprağı işleyen kişi öldüğünde çocukları benzer şartlarla o toprağı kontrol etmekte midir? Kenanoğlu'nun yaklaşımı; bu ve benzeri soruları sormaz ve hukukî metinde yazılı tanımın toplumsal gerçeklikle birebir örtüştüğünü varsayar. Hatta Kenanoğlu daha da ileri giderek, Osmanlı'da asıl biçimlendirici olan unsurun hukuk kuralları olduğunu söyler.⁴⁸ Yani, toplumsal yapının aldığı biçimi belirleyen toplumsal ilişkiler değil, devlet sistemi kurarken ve sistemden sapmaları önlerken devreye giren hukuktur.

G. Literatürdeki Yaklaşımların Sorunları

1. Yukarıda gördüğümüz gibi, tarihçiler arasında 1858 Arazi Kanunname-si'nin çeşitli veçhelerine ilişkin pek çok farklı görüş vardır. Ancak kanunun amaçları konusunda bir tezin öne çıktığı söylenebilir. Buna göre arazi kanunu, devletin yerel eşraf ve ayanca gitgide artan oranda kontrol edilmeye başlanan tarımsal arazilerdeki kontrolünü yeniden tesis etmek amaçlı bir girişimdir. Osmanlı devleti bu yerel kuvvetlerin büyük ölçekli toprak sahibi olmalarını engelleyip, köylülerin küçük toprak sahipliğini temin etmek istemiştir. Bu konunun ciddi bir metodolojik zaafı vardır. Ya devletin çeşitli faaliyetlerini finanse etme niyetine dayalı iktisadî gereksinimleri ya da taşradaki ayan ve eşrafın gücünü kırma yolundaki siyasal gereksinimleri ve bu gereksinimleri gidermek için yaptığı eylemler merkeze alınmaktadır. Bu, metodolojik olarak devletin kendine ait

⁴⁸ A.g.t., s. 112.

bir mantığı olan rasyonel bir fail olarak görülmesi demektir. Bu yaklaşımda devlet sorunsallaştırılmaz ve devlet iktidarının kaynakları ciddi biçimde sorgulanmaz. Söz konusu yaklaşım bünyesinde, özellikle kanunnamenin sonuçlarının tartışıldığı yapılarda tezahür eden bir başka eğilim, genel olarak devleti ya da bir devlet biçimini verili olarak almak ve bazı gelişmeleri -örneğin toprakta özel mülkiyetin varlığını ya da yokluğunu- açıklamak için devleti bağımsız bir değişken olarak kullanmaktır. Osmanlı Devleti bir kez daha değişimin faili olarak öne çıkar ve Osmanlı tarihi devletin çıkar, ihtiyaç ve eylemlerine göre yazılır.

2. Diğer bir sorun, mevzu hakkındaki çoğu incelemenin imparatorluğun yalnızca belirli bölgelerini ilgilendirmesidir. Bunun sonucunda bazen çalışmaya konu olan yerlerle ilgili yorum yapıp imparatorluğun kontrolündeki diğer yerlerle ilgili bir şey söylemekten imtina edilmektedir. Ya da monografik nitelikteki çalışmaların sonuçları, bir nevi aracı görevini görecektir kuramsal ve metodolojik çerçeve geliştirilmeden tüm bölgelere teşmil edilmektedir. Hangisi seçilirse seçilsin her iki yol da, aslında Osmanlı arazi hukukuna ya da 1858 kanunnamesine dair bilgilerimizi ciddi anlamda derinleştirmez.

3. Bu coğrafi kompartmantalizasyonun bir başka sonucu daha vardır. Bazı tarihçiler; inceledikleri bölgenin, çalışmalarına konu olan tarihte imparatorluğun bir parçası olduğunu unutarak, sanki o zaman için de bağımsız bir birimden söz ediyormuş gibi sorunsallarını inşa etmektedirler. Ulus-devlet modelinin geçmişe yansıtılmasına dayanan bu anakronizme, özellikle imparatorluğun Arapça konuşulan bölgeleri üzerinde uzmanlaşan tarihçilerde rastlamak mümkündür. "Suriye", "Irak" gibi modern tabirlerin, bu bölgelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun entegre bir parçası olduğu dönemler için de herhangi bir çekince olmadan kullanılması bu durumun bir belirtisidir.

4. Arap ülkelerini çalışan tarihçilerde bu eğilim görülürken, bir başka sorun daha çok Türk tarihçileri ilgilendirir. Bazı Türk tarihçiler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki arazi rejimine, özellikle miri arazi sistemine bir tür hayranlık duymaktadırlar.⁴⁹ Aslında bu sorunun da bir önceki maddede değindiğim sorun gibi ulus-devlet anakronizminden kaynaklandığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye ulus-devletiyle gereğinden fazla özdeşleştirilmesi, kendini, zaman zaman, imparatorluğun her kurumuna sahip çıkma, daha iyi işlemiş görünen kurumlarınaysa hayran olma şeklinde göstermektedir. Tarihçilerin eleştirel bakış açısını körelten bu durumun hem 1858 öncesi tarımsal ilişkilerin, hem de kanunnamenin sağlıklı biçimde incelenip tartışılmasını son derece zorlaştırdığı açıktır.

5. Arazi Kanunnamesi'ni konu edinen çalışmaların bazılarında görülen diğer çok önemli bir sorun biçimciliktir. Yukarıda Kenanoğlu örneğinde tartıştı-

⁴⁹ Bu hayranlığa yakın tarihli bir örnek için bkz.: Ali Şafak, "Osmanlılar'da Arazi Hukuku Kurallarına Kısa Bir Bakış (Teori ve Pratik)", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye, 1999, c. VI, s. 354-370

ğımız bu yaklaşım, kanunda biçimsel olarak yazılanların toplumsal gerçekliğe tekabül ettiğini varsayar. Buna göre toplum, hukukta yazılı düzenleme ve kurallara göre işler ve toplumsal failer de buna göre davranır. Bu görüşün pek çok sakıncası olsa da, bizim için daha önemli olan hakiki bir tarihsel analize imkan vermemesidir. Şöyle ki, tarihsel analiz, zaman içerisinde değişmeyi konu edinir. Hukukî-biçimci yaklaşımdaysa hukukî metinler değişmedikçe gerçek anlamda bir değişimin olmadığı varsayılacaktır. Bu ise pek çok zaman, değişimin gözden kaçırılmasını beraberinde getirir. Toplumsal gerçeklik çoğu toplumsal formasyonda ve tarihsel kesitte, hukuk kurallarının ötesinde ve dışında özellikler gösterir. İşte böylesi durumlarda biçimci bakış açısı, bu özellikleri ve bunların zaman içerisinde ortaya çıkmalarını ve değişme göstermelerini analiz edemez.

6. Literatürde rastlayabileceğimiz diğer bir sorun, 1858 Kanunnamesi'nin ortaya çıkışının Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı uzun bir gerileme süreciyle ilişkilendirilmesidir. Buna göre, özel mülkiyeti tanıyan ya da resmen tanımasa bile tasarruf hakkını mülkiyet hakkına çok yaklaştıran bu kanun, Osmanlı miri toprak düzeninin bozulmasının bir sonucudur. Tımar sistemine dayanan Osmanlı toprak sistemi, XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamış, bunu takip eden süreçte de giderek artan miktarda miri toprak özel şahısların kontrolüne girmiştir.⁵⁰ Bu süreç, XVIII. yüzyılda ayanların merkezi hükümete karşı elde ettikleri geniş özerklikle hızlanmış ve kanunnamenin işte bu hükümleriyle neticelenmiştir. Bu perspektif çeşitli açılardan eleştirilebilir. Öncelikle, bu bakış açısına göre yüz elli yıllık bir 'klasik' dönemi takip eden üç yüz elli yıllık bir süreç, gerileme ve bozulma olarak adlandırılmaktadır. Bu, tarihsel dönemlendirme açısından haklılaştırılması zor bir seçimdir. Dahası, XVII.-XIX. yüzyılların sürekli daha önceki bir döneme kıyasla düşünülmesi, toplumsal dinamiklerin ve bu dinamiklerin işaret ettiği eğilimlerin hakkıyla analiz edilmesini zorlaştıracaktır.

H. Bazı Alternatif Görüşler

Azınlıkta olmakla birlikte, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne dair alternatif konular alan çalışmalar da vardır. Bunların aralarında, konuya yaklaşım biçimleri ve çıkardıkları sonuçlar açısından belirli farklar mevcuttur. Fakat aralarındaki bir ortaklıktan da bahsedilebilir. Bu çalışmalar, 1858 Arazi Kanunnamesi'ni ve Osmanlı devletinin diğer uygulamalarını, toprak kontrolü ve kullanımını biçimlerindeki değişimin ve nihayet aldıkları biçimlerin temel faili olarak

⁵⁰ 1858 Arazi Kanunnamesi'ni ve yeni arazi rejimini bu gerileme bağlamında tartışan erken tarihli bir örnek için bkz.: Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Londra: Variorum Reprints, 1978, s. iv ve 221-228. İlk kez 1955'te yayımlanmıştır.

görmezler. Failliği devlette değil; her bölgenin sosyo-ekonomik koşullarında, tarımsal ilişkilerin tarihsel arkaplanında ve tarımsal üretim etrafında bir araya gelen farklı toplumsal grupların aralarındaki ilişkilerin özgüllüğünde arama eğilimindedirler.

Örneğin Peter Sluglett ve Marion-Farouk Sluglett, kanunnamenin toprak kontrolü biçimlerinin evriminde kilit önemde olduğu görüşünü eleştirirler.⁵¹ Sluglett'ler, kanunnamenin devletin rakabe hakkını keskinleştirmeyi amaçladığı yolundaki yaygın görüşe katılırlar. Ne var ki, makalede bu tezi fazlaca geliştirmezler. Bizim için önemli olan, Osmanlı Suriyesinde XIX. yüzyıl boyunca özel mülkiyete ve özel mülkiyete tabi büyük ölçekli arazilerin yaratılmasına doğru giden bir evrim görmeleridir:

Kanunnamenin Suriye ve imparatorluğun diğer yerlerinde XIX. yüzyılın ileriki dönemlerinde var olmaya başlayan büyük 'özel' arazilerin yaratılmasında etkili olduğu sık sık ileri sürülür. (...) Öyle görünmektedir ki bu gelişme zaten bir süredir devam etmektedir, her halükarda kanunnameden çok daha fazla, değişen iktisadî koşullar ve kamusal güvenliğin yaygınlaşmasıyla ilgilidir.⁵²

Onlara göre mülk ve miri topraklar arasındaki ayırım, muhtemelen XIX. yüzyılın ortalarında belirsizleşmiştir. XVIII. yüzyılda dahi kentlilerin kırsal kesimde arazi edinmelerini görmek mümkündür. Şam'da, 1858'den çok önce tarım arazisi satışları kaydedilmiştir.⁵³

Donald Quataert, kanunu, XIX. yüzyıl Osmanlı tarımını değerlendirdiği bir yazı içerisinde ele alır. Quataert, önce kanunun literatürde nasıl anlaşıldığını kısaca tartışır. Buradaki yazarların çoğu karşısında eleştirel bir tutum sergiler. Burada bizi ilgilendiren, daha ziyade, kanunname hakkındaki kendi yorumudur. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde toprak kontrolü yapı ve biçimlerine ilişkin kanımız ne olursa olsun, bu durumu araziyle ilgili kanunlara atfetmek hatalıdır. "Bu, nedenle sonucu karıştırmak demektir."⁵⁴ Osmanlı toprak kontrolü ve kullanımındaki değişme, bir dizi faktör arasındaki karmaşık etkileşimin bir sonucudur ve tümüyle devletin politikalarına bağlanamaz: "Özetle, 1858 kanunnamesinin belirli eğilimleri başlattığı düşünülmelidir. Kanun bundan daha çok, başka faktörlerin başlattığı eğilimleri onaylamış, desteklemiş ve bazen de hızlandırmıştır."⁵⁵

51 Peter Sluglett ve Marion-Farouk Sluglett, "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", Tarif Khalidi, (der.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut: American University of Beirut, 1984.

52 A.g.m., s. 413.

53 A.g.m., s. 414.

54 Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", Halil Inalcik ve Donald Quataert, (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 860.

55 A.g.m.

Loula Belarbi, kanunnameyi, Tanzimat dönemi arazi kullanımı yapılarında-ki değişmeyi ele aldığı kısa yazısında tartışır. Belarbi, kanunnamenin belirli formaliteleri korumaya özen göstermekle birlikte, miri topraklar üzerinde özel mülkiyet hakkını tanıdığını savunur. Belarbi'nin makalesi belirli tutarsızlıklar içermekte, zaman zaman da eklektik bir perspektifi yansıtmaktadır. Ne var ki kanunnamenin Tanzimat dönemi tarımsal arazi kontrolü ve kullanımı biçimlerinin oluşmasındaki rolü hakkında söyledikleri dikkate değer ve olumludur. Belarbi; kanunu, yapısal değişiklikleri başlatıcı, tarım arazilerinin sahiplik yapısını dönüştürücü bir girişim olarak görmez. Kanun daha çok toprak üzerindeki mevcut ilişki ve yapıları yasallaştırmaya yönelik bir girişimdir. Belarbi'nin savı, bu haliyle, meselenin modernleşme kuramı çerçevesinde ele alınmasına da dayanak oluşturabilir. Fakat Belarbi bu sorunu ayrıntılarıyla tartışmasa da daha sonra aşağıdaki açıklamayı getirerek, bir tür uyarıda bulunmaktadır:

Yine de, Tanzimat'ın araziye dair düzenlemeleri salt Osmanlı hükümetinin mevcut yapıları modernize etme amacıyla dayattığı bir reform olarak anlaşılmalıdır, daha ziyade arazi yapısında görülen önemli değişmelere yasal bir ifade kazandırma yolundaki acil bir ihtiyaç olarak görülmelidir.⁵⁶

Samira Haj, Irak üzerine olan çalışmasında yine kanunnameye değinir.⁵⁷ Haj, Irak'ın belirli bölgelerinde şeyh-ortakçı ilişkisine dayanan bir tarımsal sistemin ortaya çıktığını kabul eder ama bunu Batı kapitalizminin etkisinden ziyade o bölgedeki toplumsal üretim ilişkilerinin karakterinde aramak gerektiğini savunur.⁵⁸ Gerçekten de, dünya kapitalist piyasasının büyümesi ve Osmanlı'nın merkezîyetçi siyasetleri, aşağı Mezopotamya aşiretlerinin yapısını dönüştürmüştür. Ama bu, son derece karmaşık bir süreç sonucunda olmuştur.

Haj, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgesi için bir analiz birimi olarak sıkça kullanılan aşiret kavramını ele alır önce. Ona göre aşiretler, yekpare, hepsi birbirinin aynı toplumsal özellikler gösteren birimler değildirler. Aşiretlerin hepsini aynı kefeye koymak ve salt aşiret olmalarından kaynaklanan sabit, karakteristik bazı özellikleri olduğunu varsaymak oryantalist tarihyazımının mirasıdır.⁵⁹

Aslında Haj'ın kanunnamenin kökenlerine ilişkin analizi kulağa tanıdık gelir. Artık ürünü daha etkili bir biçimde arayacak bir sistem bulma arayışında

56 Louba Belarbi, "Les Mutations Dans Les Structures Foncières Dans L'Empire Ottoman a L'Epoque du Tanzimat", Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (der.), *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Debut de XXe siècle)*, Paris: Editions du CNRS, 1983, s. 251.

57 Samira Haj, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power, and Ideology*, Albany: State University of New York Press, 1997.

58 A.g.e., s. 10.

59 A.g.e., s. 16.

olan Osmanlı Devleti, vergi toplama işini merkezileştirmek istemiştir. Bu bağlamda kanunnamenin amacı, toprağın filli üreticilerin adına kaydedilmesi yoluyla onların devlete doğrudan vergi ödemelerini sağlamaktır.⁶⁰ Ancak Haj'ın analizi, konu Osmanlı arazi siyasetinin uygulanması ve sonuçlarına gelince çok daha hassas ve doyurucu hale gelir. Öncelikle Haj bölgesel farklılıkların altını belirgin biçimde çizer. Aynı uluslararası piyasanın gelişmesi gibi Osmanlı siyasetinin de bölgedeki tarımın aldığı biçime kayda değer etkisi olmuştur. Ama ortaya çıkan sonuçları belirleyen farklı bölgelerin sosyo-ekonomik örgütlenme biçimleridir.⁶¹ Haj, Osmanlı hükümetinin merkezileşme siyaseti neticesi meydana gelen çalkantı ve çatışmaları, salt bir devlet-aşiret ikiliği üzerinden analiz etmeyi reddeder.⁶² Evet, genel olarak hane halkına dayanan görece özerk üretimden kiracı ve ortakçıların hakim olduğu bir üretim örgütlenmesine geçiş yaşanmıştır. Ancak, aşiretin sıradan üyelerinin aşiret topraklarında geleneksel olarak kuvvetli haklara sahip olduğu bölgelerde çatışma, esasen şeyhler ve aşiretin diğer üyeleri arasında vuku bulmuşken, aşiret üyelerinin toprağa erişiminin olmadığı bölgelerde çatışma daha çok farklı şeyh aileleri arasında olmuştur. İlk durumda, kiracı ve yarıcılarla şeyhler arasındaki ilişkiler daha az sömürüye dayalı olacak biçimde gelişmişken, ikinci durum en çok sömürüye dayalı ve kiracı ve ortakçıların toprağı kontrol edenlere karşı çok zayıf olduğu biçimleri doğurmuştur.⁶³ Haj'ın bu analizinin dikkat çekici özelliği, kanunnamenin ve diğer Osmanlı siyasetlerinin etkisini kabul etse de, odağı toprak üzerindeki geleneksel hakların ve farklı toplumsal grupların karşılıklı güç dengelerinin de işin içine girdiği karmaşık bir çatışma ve mücadele rejimine kaydırmasıdır. Bu, bir anlamda failliği merkezi hükümetten toplumsal ilişkilere kaydırmak demek olacaktır.

I. Sonuç Yerine: Bazı Öneriler

Bu bölümde Arazi Kanunnamesi literatürünün değerlendirilmesinden çıkardığım sonuçlar ışığında, bundan sonra konuya ilişkin yapılacak araştırmalar için bazı önerilerde bulunacağım. Bu öneriler aynı zamanda bu yazının sonuçlarını da oluşturacaktır.

1. Elbette kanunnamenin yol açtığı sonuçların araştırılması da gereklidir; fakat tarihyazımının mevcut durumuna bakıldığında, kanunnamenin arka planına, bu kanunun çıkarılmasına yol açan koşullara yoğunlaşılması daha anlamlı olabilir. Bu, kanunun tarihsel bağlamı içerisinde anlaşılmasını daha kolay kılabilir. 1858'den önceki sürecin temel özellikleri ortaya konulursa, kanu-

60 *A.g.e.*, s. 25.

61 *A.g.e.*, s. 38.

62 *A.g.e.*, s. 24.

63 *A.g.e.*, s. 38.

nun bazı maddeleri de daha iyi değerlendirilebilir. Kanunnamenin öncesine yoğunlaşılması metodolojik olarak da önemlidir. Devleti toplumsal değişimin asli faili gören yaklaşım yerine, toplumsal öznelere faillik atfeden ve devletin edimlerini ve devlet biçimindeki değişiklikleri neden değil sonuç olarak gören bir yaklaşıma doğru yol alınabilir.

2. Elbette, kanunnamenin neden değil, sonuç olarak görülmesi; ne kanunnamenin hukuk oluşturucu içeriğinin, ne de biçiminin önemsiz olduğu anlamına gelmez. Hukuk, tarihçilerin ciddiye aldığı bir alan olmalı ve bir nesne, bir şey olarak değil sürekli oluşum halinde olan bir tarihsel süreç olarak görülmelidir. Hukuku kendine özgü bir mantığı olan dışı kapalı bir alan olarak değil, farklı toplumsal grupların birbirleriyle pazarlık, çekişme ve çatışma altına girdiği tarihsel bir mücadele alanı olarak görmek iyi bir başlangıç noktası olabilir.⁶⁴

Hukukun özü kadar, hukukî biçimler de tarihsel analiz için önemlidir. Örneğin, modern hukukun öznesi evrensel, soyut bireydir. İnsanların hukukun özneleri haline dönüşmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin nesnelere metaya dönüştürmesiyle kolkola ilerler.⁶⁵ Bu perspektiften, modern hukukta mülkiyet ancak o nesneye -bizim örneğimizde, tarım arazisi- bir meta olarak sahip olunmasıyla mümkün olur. Toprağın meta olabilmesiyle, diğer nesnelere gibi, mübadele ilişkisine tabi olmasıyla mümkündür.⁶⁶ Tekrar kanunnameye dönersek, kanunun toprağın meta haline gelmiş olduğunu kabul edip etmediğini test etmenin -bu perspektiften bakıldığında- en uygun yolu, toprağın mübadeleye tabi olmasının önündeki engelleri kaldırıp kaldırmadığına bakmaktır.

3. Arazi Kanunnamesi'nde yalnızca ne gibi hükümler bulunduğunu değil, nelerin bulunmadığını da tarihsel araştırmanın konusu yapmakta fayda vardır. Bu, kanun maddelerinin satır aralarının okunması ve bunun sonuçlarının tarihsel bağlamı içerisine oturtulmasını gerektirir. Böylece, kanunun hangi konularda sessiz kaldığı daha iyi görülebilir. Örneğin çiftlik konusunda Barkan'ın da değindiği suskunluk kayda değerdir. Çiftlikler etrafında gelişen toplumsal ilişkiler konusunda kanunnamenin suskunluğu, Osmanlı devletinin o dönemi doğası ve karakterine ilişkin önemli ipuçları verebilir.

4. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal ilişkiler ve arazi kullanımı üzerine çalışan araştırmacılar, kavramsal netlik konusunda azami çaba harcamalıdır. Örneğin rakabe kavramı, literatürde yüksek mülkiyet, gerçek mülkiyet ya da çıplak mülkiyet olarak farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Çiftlik kavramı için de aynı şey geçerlidir. Bazen çağcıl belgelerde kavramlar bir kaç ayrı olguyu an-

64 Philip Corrigan ve Derek Sayer, "How the Law Rules: Variations on Some Themes in Karl Marx", Bob Fryer, Alan Hunt, Doreen McBarnet ve Bert Moorhouse, (der.), *Law, State and Society*, Londra: Croom Helm, 1981.

65 Evgeni B. Pasukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, İstanbul: Birikim Yay., 2002.

66 A.g.e., s. 124.

latacak biçimde kullanıldıklarından tarihsel çalışmaların da bu kavramlarla neyi kastettiklerini netleştirmeleri elzemdir.

5. Kaynakları çeşitlendirmek ve bir arada kullanmaya çalışmak iyi bir strateji olacaktır. Örneğin kanunnameyle ilgili mahkeme kayıtlarına ve hukukî serhlere dayanan çalışmalar, hukukî olmayan kaynaklarla desteklenmelidir. Şöyle ki, XIX. yüzyılın ortalarında en azından mahkeme kayıtlarında görülen miri ve mülk araziye ait kavramları ayırıştırma ve bunları birbirinin yerine kullanmama çabası, başka tür belgelerde tamamen bir yana bırakılabilmektedir. Miri arazi - mülk arazi ilişkisi kanunnamenin en tartışmalı veçhelerinden biri olduğuna göre bu durumun tespit edilmesi hiç de önemsiz değildir.

6. Osmanlı arazi hukukunda belirli hukukî kurguların mevcut olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu, toplumsal hayatın yasal metinlerde vaz olunduğu üzere vuku bulduğuna savlayan biçimci konumun sorgulanması açısından da gereklidir. Yukarıda gördüğümüz gibi, kanunname üzerine yazan araştırmacılardan en az ikisi, Barkan ve Gerber,⁶⁷ bu konuya dikkat çekmişlerdir. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarımsal ilişkilerin hakkıyla analiz edilebilmesi ve arazi hukukunun evriminin doğru değerlendirilebilmesi için hukukî kurguların ötesine geçecek bir perspektife ihtiyaç vardır. Bu perspektif, yalnızca bu yazının konusunu oluşturan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin değil, Osmanlı tarihinin en çok tartışılan veçhelerinden biri olan miri arazi sisteminin tam olarak değerlendirilmesi için de gerekli altyapıyı oluşturacaktır.

Law, History, and Historiography: Approaches to Ottoman Land Code of 1858

E. Attila AYTEKİN

Abstract

The Land Code of 1858, the first comprehensive and modern land law to be enacted in the Ottoman Empire, has been widely debated among historians and social scientists. The focus of the historiography on the code has been twofold: the purpose of the code and its impact. This article surveys what scholars have argued about the intended purpose of the code and its actual impact on the landholding patterns of the late Ottoman Empire. In addition, some significant works are examined in their own right. After a critique of the historiography, certain works that can form the basis of an alternative approach are discussed. Lastly, this article suggests several points that might

67 Gerber'in kendisinin bu uyarıya ne kadar uyduğu da tartışmalıdır.

help construct a perspective to the code in particular and Ottoman land law in general that would overcome the problems of the historiography. The more significant ones of these suggestions are: to focus on the background rather than the consequences of the code, to pay attention to legal fictions in law, to take the form as well as the content of law seriously, and to inquire into certain aspects of landholding and land use that seem to be missing from the code as well as what it actually includes.

Keywords: Land Code of 1858, Ottoman law, land tenure, historiography,

Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar

E. Attila AYTEKİN

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kapsamlı ve modern arazi kanunu olan 1858 Arazi Kanunnamesi tarihçiler ve sosyal bilimciler arasında pek çok tartışma yaratmıştır. Kanunnameye dair çalışmalar temelde iki konuya odaklanmıştır: kanunnamenin amaçları ve sonuçları. Bu makale ilkin, araştırmacıların kanunun çıkarılma amacı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun arazi kontrolü yapısı üzerindeki somut etkilerine dair söylediklerini ele alıyor ve bazı önemli çalışmaları da ayrıca tartışıyor. Tarihyazımının eleştirisinden sonra, alternatif bir yaklaşımın temelini oluşturabilecek bazı çalışmaları değerlendiriyor. Bu makale son olarak, kanunnameye ve genel olarak Osmanlı arazi hukukuna yönelik daha verimli bir yaklaşımın oluşturulmasına katkıda bulunabilecek bazı öneriler getiriyor. Bu önerilerin bazıları şöyle: kanunnamenin sonuçlarından ziyade nedenlerine ve arkaplanına yoğunlaşmak, kanunnamedeki ve genel olarak hukuktaki hukuki kurgulara dikkat etmek, hukukun sadece içeriğini değil biçimini de ciddiye almak ve toprak sahipliği ile kullanımının önemli vechelerini oluşturan ancak kanunnamenin sessiz kaldığı noktaları da araştırmak.

Anahtar kelimeler: Osmanlı hukuku, arazi hukuku, tarihyazımı, 1858 Arazi Kanunnamesi